

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 19, Issue 1, No.58, 2027, pp. 1-16

Received: 12/10/2025 Accepted: 05/04/2026

A Critique of Bakhtin's Logic of Dialogue Theory

Hadi Tite

PhD. in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran
Tite.hadi@gmail.com

Fatemeh Modarresi *

Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran
fatemeh.modarresi@yahoo.com

Abstract

Mikhail Bakhtin is among the most influential thinkers in the fields of literary criticism and the philosophy of language in the twentieth century, who proposed the "logic of dialogue" as the core of his thought. This theory, by emphasizing polyphony, intertextuality, and the dialogic nature of language, has transformed our understanding of the phenomenon of dialogue and the formation of meaning. The present research, employing a descriptive-analytical method and relying on library sources, aims to critically examine the theoretical foundations of the logic of dialogue and its implications in the field of literary criticism. The findings of the research indicate that although this theory is rich and revolutionary philosophically and aesthetically, it faces fundamental challenges such as ambiguity in the definition of dialogue and neglect of the role of power relations in the realm of discourse. Furthermore, this theory is deficient in explaining the role of the author and the ethical responsibility of the work, and shows obvious methodological limitations when applied to non-novel texts and specific cultural-historical contexts. On the other hand, due to the plurality of truths, dialogue alone cannot capture the entire truth.

Keywords: Literary Criticism and Theory, Bakhtin, Logic of Dialogue, Polyphony.

Introduction

The concept of the "logic of dialogue" (dialogism) stands as the central pillar in the theoretical, linguistic, literary, and sociological works of Mikhail Bakhtin. While Bakhtin did not invent dialogue, he uniquely systematized it as a fundamental epistemological and aesthetic principle. This study aims to analyze the genesis, evolution, and philosophical underpinnings of Bakhtin's dialogism, examining its distinctions from monologism and its roots in Kantian philosophy.

The closest philosophical antecedents of the logic of dialogue should be sought in the efforts of the Neo-Kantians, who aimed to bridge the gap between matter (body) and spirit. Following Hegel's death, this gap became significantly more pronounced, stemming from the contradiction and incompatibility between science and philosophy. Consequently, the logic of dialogue is part of that European intellectual inclination and desire to establish a correspondence between epistemology and the new forms of subjectivity, thought, and revolutionary paradigms emerging in the natural sciences of the 19th century. This endeavor sought to encompass the theory of knowledge in an era dominated by the theories of

*Corresponding author

Tite, H. and Modarresi, F. (2027). A Critique of Bakhtin's Dialogic Theory. *Literary Arts*, 19(1), 1-16.

physical relativity and cosmology, which had raised numerous questions about the existence and life of thought and mind.

Using a descriptive-analytical method, this research traces the historical context of dialogism, noting that while contemporaries like Martin Buber and early Russian Formalists (e.g., Vinogradov) explored dialogue, Bakhtin elevated it to a core theoretical framework. The study investigates Bakhtin's assertion that meaning is not inherent in isolated words but emerges through social interaction and the interplay of multiple voices. It highlights Bakhtin's critique of monologism, which assumes a single, authoritative consciousness, in favor of polyphony, where diverse, equal voices interact without hierarchy.

Furthermore, the paper explores the philosophical foundations of dialogism, linking it to Kant's epistemology and Neo-Kantian efforts to bridge the gap between subject and object. Unlike Kant, who posited an unbridgeable gap between mind and world, Bakhtin argued that consciousness itself is constituted through "otherness". Meaning is generated relationally; words are "second-hand," carrying the traces of previous users, and require dialogue to acquire significance. This perspective rejects the notion of an isolated, self-sufficient ego, suggesting that individuality is recognized only through the reflection in others.

Materials and Methods

This research has been conducted using a descriptive-analytical method, relying on library sources. The primary materials consist of Bakhtin's own works, such as *Problems of Dostoevsky's Poetics*, as well as critical secondary sources and scholarly interpretations of his ideas by other theorists and commentators. The methodology involves a critical exploration and analysis of the core concepts of dialogic logic, such as polyphony and intertextuality, to identify its strengths and inherent theoretical limitations.

Research Findings

The findings of this critical investigation reveal several fundamental challenges in Bakhtin's theory of dialogic logic. Key issues identified include: 1) A conceptual ambiguity in the very definition of "dialogue", which Bakhtin uses across various levels from everyday conversation to an ontological philosophical principle, leading to methodological confusion; 2) A significant neglect of the role of power relations and social inequality in discourse, presenting an idealized space for dialogue that overlooks how institutional and material structures can suppress or co-opt voices; 3) A deliberate downplaying of the author's role and their ethical responsibility for the work's content, which can lead to ethical ambiguity, especially when discriminatory discourses are presented within a polyphonic framework; 4) A lack of sufficient attention to specific historical-cultural contexts, as the theory, largely shaped by 19th-century Russian conditions, lacks the tools to analyze how different cultural frameworks shape discourse; and 5) Difficulties in applying the theory to non-novelistic genres like lyric poetry, which Bakhtin himself considered inherently monologic.

Discussion of Results and Conclusions

The discussion confirms that Bakhtin's theory of dialogic logic, by centering "dialogue" as the foundation of speech and meaning formation, offers a dynamic and fluid understanding of meaning production, standing in opposition to monologic and authoritarian discourse models. However, a critical analysis exposes a complex set of weaknesses, internal tensions, and methodological limitations that challenge its universal and uncritical application. The most fundamental flaws are the conceptual ambiguity of "dialogue," the neglect of power dynamics, the diminished role of the author and ethical responsibility, insufficient consideration of specific historical-cultural contexts, and challenges in applying the theory to non-novelistic texts.

Philosophically, the theory grapples with a paradox: by denying any absolute truth and emphasizing the fluidity of meaning, it opens the door to radical relativism, while Bakhtin himself implicitly upholds the value of equal voices—a principle not firmly justified within his own theoretical framework. This study concludes that, despite its revolutionary insights, Bakhtin's theory alone does not constitute a complete or sufficient framework for literary criticism and discourse analysis. Its true analytical power flourishes when integrated with complementary approaches, such as Foucauldian power theory, New Historicism, postcolonial studies, and psychoanalytic or sociological analyses, allowing for a more comprehensive and critical explanation of the objective, material, historical, and ethical complexities involved in the production and reception of meaning in the real world.

نقدی بر نظریه منطق مکالمه باختین

هادی طیطة، دکتری تخصصی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

tite.hadi@gmail.com

فاطمه مدرسی* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران

f.modarresi@urmia.ac.ir

چکیده

میخایل باختین از جمله تأثیرگذارترین متفکران حوزه نقد ادبی و فلسفه زبان در قرن بیستم است که «منطق مکالمه» را به عنوان هسته مرکزی اندیشه خود مطرح کرد. این نظریه با تأکید بر چندصدایی، بینامتنیت و سرشت دیالوژیک زبان، درک ما را از پدیده گفت‌وگو و شکل‌گیری معنا دگرگون ساخته است. پژوهش حاضر با روش توصیفی تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای با هدف واکاوی انتقادی مبانی نظری منطق مکالمه و دلالت‌های آن در حوزه نقد ادبی انجام شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که هرچند این نظریه از لحاظ فلسفی و زیبایی‌شناختی غنی و انقلابی است، با چالش‌های بنیادینی همچون ابهام در تعریف مکالمه و غفلت از نقش روابط قدرت در عرصه گفتمان مواجه است. همچنین، این نظریه در تبیین نقش مؤلف و مسئولیت اخلاقی اثر با کاستی روبه‌رو است و در تطبیق با متون غیررمان و بافتارهای فرهنگی - تاریخی خاص، محدودیت‌های روش‌شناختی آشکاری از خود نشان می‌دهد. از سویی دیگر، مکالمه به سبب حقیقت متکثر نمی‌تواند به تنهایی بازگوی تمام حقیقت باشد.

کلیدواژه‌ها: نقد و نظریه ادبی، باختین، منطق مکالمه، چندصدایی

* مسئول مکاتبات

طیطة، هادی و مدرسی، فاطمه. (۱۴۰۶). نقدی بر نظریه منطق مکالمه باختین. فنون ادبی، ۱۹ (۱)، ۱-۱۶.

مقدمه

در مرکز تمامی نظریه‌ها، فعالیت‌ها و آرای فلسفی ادبی زبان‌شناختی و جامعه‌شناختی میخیل باختین و همچنین، در خزانه‌ وازگان بنیادین او «منطق مکالمه» یا «مکالمه‌گری» وجود دارد. به عبارت دیگر، می‌توان گفت تمامی آنچه مجموعه نظریات آرا و اندیشه‌های متفکری چونان باختین را تشکیل می‌دهد، به‌نحوی حول این اندیشه محوری دور می‌زند (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹۰). به زبان بسیار ساده‌تر این نظریه کلیدی منطق مکالمه به شکل جینی بسیاری از اندیشه‌های کلیدی او را در بردارد (ر.ک: گاردینر، ۱۳۸۱، ص. ۳۴)؛ البته باختین را نمی‌توان مبدع منطق مکالمه دانست. بسیاری از اسلاف او این رهیافت را در مرکز توجه فلسفی خود قرار دادند و نیز اخلاف او این راه را ادامه داده، به بسط و گسترش آن پرداختند (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۹۸)؛ برای مثال، مارتین بوبر که معاصر باختین بود، خود فیلسوف اصیل مکالمه‌گری بود تا جایی که در کتاب *من و تو* به آن پرداخت (ر.ک: بوبر، ۱۳۸۰، ص. ۴۱۵) و یا فرانسیس ژاک فیلسوف در کتاب *مکالمه‌ها* از آن سخن گفت (ر.ک: مکاریک، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۵). فرمالیست‌های روسی معاصر که برخی از آنها همفکر باختین بوده‌اند، نیز به اهمیت مبحث مکالمه پی برده بودند؛ برای مثال، وینو گرادف در تحلیل داستان همزاد داستایفسکی به اهمیت منطق مکالمه اشاره داشت؛ بدین صورت که او از دیدگاه زبان‌شناختی، گفتار شخصیت اصلی، داستایفسکی، گولیا کین را با دیگر شخصیت‌ها در تقابل و بررسی، قرار و نشان داد که در این داستان تقابل اصلی میان سخن «تک گفتار» و «منطق مکالمه» است. کوینسکی نیز بعدها این بحث را دنبال کرد و در مقاله‌ای با عنوان «درباره مکالمه» از برتری منطق مکالمه یاد کرد که همه‌جانبه و کامل است نسبت به سخن تک گفتاری که یک سونگر است (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۹۸). یاکوبسن هم درباره پیشینه «سخن مکالمه‌گون» در سده‌های میانی پژوهش کرد و آن را به سده‌های جدید مرتبط ساخت برای مثال او از اشعار کهن چک یاد کرد که مکالمه میان جسم و جان را تا سال‌ها منطق زیبایی‌شناسی می‌دانستند (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۹۸)؛ حتی تا سال‌ها پس از باختین افراد و متفکرین دیگری مکالمه را گسترش دادند؛ برای مثال، سارتر بی‌آنکه از رمان چندصدایی سخنی بگوید، در مقاله «آقای فرانسوا موریاک و آزادی» رمان و مکالمه را به یک معنا دانست و همچون باختین از اصل مکالمه‌ای دفاع کرد: «نویسنده خدا نیست. خود در جنگ شرکت می‌کند» (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۱) یا ژولیا کریستوا بر این اعتقاد بود که هر اثر ادبی مکالمه‌ای است با آثار دیگر و این همان مفهومی است که از آن با عنوان بینامتنیت یاد می‌کنیم؛ اما تفاوت در اینجاست که هیچ‌کدام همپای باختین نبودند و به اندازه وی تأثیرگذار نشدند؛ زیرا به گمان باختین، مکالمه به‌عنوان «بنیان سخن» معرفی شد (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۹۸) و به‌عنوان الهام بخش و راهنمای نقد مکالمه‌ای در زمره نظریه‌پردازی انتقادی قرار گرفت (ر.ک: مکاریک، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۵). به این اعتبار، کار باختین کاری تازه است؛ البته نباید فراموش کرد که کاربرد این واژه با اسم باختین پس از ترجمه آثار او در دهه‌های ۷۰ و ۸۰ در متون غربی پدیدار شد (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹۱). تزوتان تودورف، مایکل هولکویست و آندره بلوکن هر شکوپ از جمله افرادی بودند که در اشاعه افکار میخیل باختین سهم به‌سزایی داشتند (ر.ک: مکاریک، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۹). با وجود این، نکته جالب و درخور توجه این است که هرچند باختین را به‌عنوان بنیانگذار منطق مکالمه می‌دانند، در زمان حیاتش هیچ‌کدام از آثار و آرایش موضوع مکالمه قرار نگرفت و او قربانی مکالمه شد (ر.ک: احمدی، ۱۳۷۵، ص. ۹۵-۹۶). باختین نخستین‌بار این واژه را در کتاب *مسائل بوطیقای داستایفسکی* در سال ۱۹۲۹ به کار برد و آن را به‌عنوان اندیشه محوری کارهای خود معرفی کرد؛ اما درحقیقت معتقد بود این رهیافت مکالمه‌ای به‌منزله ابزاری برای نشان‌دادن گرایش داستایفسکی به خلق یک فضای متنی به کار رفته است. فضایی که در آن چندین صدا به‌وضوح شنیده می‌شوند. صداهایی که در تقابل با هم هستند، با هم حرف می‌زنند و پاسخ یک دیگر را می‌دهند؛ اما هیچ‌یک بر دیگری برتری ندارد (ر.ک: مکاریک، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۶). به‌علاوه باختین معتقد بود که معنا را فقط در مناسبت میان افراد می‌توان ساخت؛

به عبارتی معنا در مکالمه ایجاد می‌شود. او بر این باور بود که زبان مفرد و تک‌آوایی نیست، بلکه جمعی و چندوجهی است. باختین در این کتاب، داستایفسکی را خالق رمان چندآوایی معرفی می‌کند درواقع کثرت صداها و آگاهی‌های جداگانه و چند آوایی اصیل صداها کاملاً معتبر مشخصه اصلی رمان‌های داستایفسکی است (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹۱). باید افزود که باختین گفتمان مکالمه‌ای رمان داستایفسکی را در مقابل تک‌گویی گفتمان سنتی مؤلف‌محور قرار می‌دهد که در آن یک صدا بر صداها دیگر تسلط دارد. فی‌الواقع باختین تمایز دقیق میان تک‌گویی با گفتار و مکالمه را شناخت و به شرح آن پرداخت (ر.ک: مکاریک، ۱۳۸۴، ص. ۴۱۶). از نظرگاه وی تک‌گویی، تک‌گفتاری، تک‌آوایی یا مونولوگ در تضاد با یک آگاهی خارج از خود است که با آن مخالفت می‌ورزد و نسبت به پاسخ دیگران یک ناشنوا است (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، صص. ۴۹۲-۴۹۱). مکالمه در کاربرد روزمره‌اش به معنی تبادل کلامی میان دو فرد یا افراد است؛ اما از نظر باختین، تأثیراتی که الفاظ مختلف روی هم می‌گذارند، واقعیت زبان را می‌سازند. زبان هیچ‌گاه در انحصار یک فرد نیست؛ بلکه تأثیرات و مبادلات کلامی بین دو یا چند نفر منجر به تولد زبان می‌شود. از نظرگاه باختین، هیچ کلمه‌ای خنثی نیست. همه کلمات دست دوم هستند و به دیگران تعلق دارند کلمه و برای به دست آوردن کلمه و معنا استفاده‌کنندگان هر زبان باهم درگیر مکالمه می‌شوند و کلمات را از دست صاحبان سابق در می‌آورند. کلمه برای باختین به‌منزله لباسی است که از فردی به فرد دیگر دست به دست می‌شود و رایحه صاحب قبلی‌اش را هرگز از دست نمی‌دهد. از طرف دیگر، باختین تأکید دارد که شکل بیانی گفتار، یعنی آنچه به واقعیت زبان وابسته است، جریان اجتماعی آن است. زبان پدیده‌ای اجتماعی ایدئولوژیک است که شدیداً تحت تأثیر شرایط مادی و اجتماعی است. برای او گفتار به‌خودی‌خود بی‌معناست؛ زیرا به گونه‌ای ضروری پاسخی است به گفتار دیگر. معنا در رابطه با دیگران ساخته می‌شود و گفتار هیچ‌گاه خنثی و بی‌مخاطب نیست. به بیان دیگر، بر گفتار منطق مکالمه حکم فرماست. آنچه در نظر باختین بحث‌انگیز است، این است که برای او فردیت مستقل سربازی بیش نیست. به نظر او ما خود را از چشم دیگران می‌شناسیم، ما لحظات تغییر اندیشه خود را در مناسبت با دیگری باز می‌یابیم و حتی تولد و مرگ و زندگی خود را در مقایسه با تولد و مرگ دیگران درک می‌کنیم و در یک کلام بازتاب زندگی خویش را در آگاهی افراد دیگر در می‌یابیم ما هرگز خود را در ساحت بیرونی خویش نمی‌بینیم تنها بازتاب حضورمان را در دیگران می‌یابیم (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹۱).

در نتیجه منطق مکالمه یا گفت‌وشنودی فلسفه‌ای است که آغازگر آن باختین است. این فلسفه در حوزه‌های مختلفی از جمله زبان‌شناسی، ادبیات و انسان‌شناسی وارد شده است. بر طبق این، فلسفه زبان دارای منطق گفت‌وشنودی است؛ بدین معنا که کلماتی را که یک گوینده از آنها استفاده می‌کند، خنثی نیستند (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹۳)، بلکه همان‌طوری که جرمی هاثورن می‌گوید: «آنها (همه کلمات) دست دومی هستند که به افراد دیگری تعلق داشته‌اند و فرد با گنجاندن آنها در زبان خویش مجبور به واردشدن به گفت‌وشنود با آن فرد دیگر و تلاش برای خارج کردن مالکیت آنها از دستان صاحب یا صاحبان قبلی آنها است» (Hawthorn, 1992, p. 40). از نگاهی دیگر، می‌توان چنین استنباط کرد که خصوصیت دیگر زبان این است که دارای سویه بینامتنی است. آنچه برای باختین اهمیت دارد، گفتار است که طبق گفته تودوروف محصول عمل (لانگ) و زمینه آن است. مهم‌ترین خاصیت و مشخصه این گفتار منطق گفت‌وشنودی آن به شمار می‌رود. هر سخن در باب موضوعی مشخص خواه ناخواه در گفت‌وشنود با تمامی سخن‌هایی است که پیش‌تر از آن درباره موضوعی گفته شده و علاوه بر این هر سخن در گفت‌وشنود با تمامی سخن‌هایی است که پس از آن خواهد آمد و واکنش آن را این سخن از پیش می‌بیند و در نظر قرار می‌دهد (ر.ک: مقدادی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹۴). همان‌طور که تودوروف می‌گوید: «هر صدای منفرد تنها می‌تواند از طریق آمیختن با مجموعه پیچیده‌ای از همسرایان، خود را به گوش برساند و این مجموعه از صداها می‌تشکیل می‌شود که از قبل حضور داشته و طنین‌انداز بوده‌اند. این امر نه تنها درباره ادبیات، درباره تمامی سخن‌ها صدق می‌کند» (تودوروف، ۱۳۷۷، ص. ۴۸۶).

دلایل قوی و متقن زیادی وجود دارند که تماماً گویای این حقیقت هستند که آرا و اندیشه‌های باختین ریشه در فلسفه کانت دارند به‌ویژه آن دسته از آرا و اندیشه‌های فلسفی کانت که با پیشرفت علمی مدرن سازگاری دارند و ورای قلمرو فلسفه هستند. کانت خودش هم قبل از اینکه اولین نقدش را به چاپ برساند و به‌عنوان یک فیلسوف مشهور شود، سالیان درازی را به تدریس موضوعات علمی پرداخت؛ تا جایی که در حوزه‌های فیزیک ریاضیات و فیزیولوژی افرادی نظیر ارنست ماخ و ویلهلم وون هلمهولتز تحقیقاتی را در سطح وسیعی بر معرفت‌شناسی متفکرانه کانت به انجام رساندند؛ اما این تحقیقات در زمینه فلسفی آرای کانت نبوده است؛ بلکه در آزمایشگاه‌های علمی بود که این دانشمند راه‌های جدیدی را در علم فیزیک و فیزیولوژی ایجاد کرد (Holquist, 1994, p. 16).

اما نزدیک‌ترین پیشینه فلسفی منطق مکالمه را باید در تلاش‌های انجام‌شده نئو کانتی‌ها جستجو کرد که بر آن بودند تا بتوانند فاصله بین ماده (جسم) و روح را پر کنند. بعد از مرگ هگل، این فاصله به‌طور قابل ملاحظه‌ای برجسته شد که ناشی از تضاد و عدم سازگاری علم و فلسفه بود؛ از این رو، منطق مکالمه بخشی از آن تمایل و رغبت در تفکر اروپایی است که سعی دارد تا مطابقتی بین معرفت‌شناسی و انواع جدید ذهنیت‌ها و افکار و نمونه‌های انقلابی جهانی که در حال پدیدارشدن در علوم طبیعی قرن ۱۹ بود، برقرار کند. کوششی که هدفش این بود تا تئوری دانش را در عصری که تئوری نسبیت فیزیک و گیتی‌شناسی را فرا گرفته بود و پرسش‌های زیادی را درباره وجود و حیات فکر و ذهن ایجاد کرده بود، در برگیرد (Holquist, 1994, p. 17).

باختین با این گفته کانت موافق است که بین فکر (ذهن) و جهان فاصله‌ای پرنشدنی وجود دارد؛ اما تفاوت وی با کانت در تصور این مسئله است که هر چیزی اساس به خودی خود وجود دارد، ممکن است چیزها در خارج از فکر ما وجود داشته باشند، اما به خودی خود چیزی نیستند؛ بنابراین، ناهمسانی فکر و جهان‌بینی مفهومی است که منطق مکالمه یا گفت‌وشنودی باختین بر آن استوار است. مایکل هالوکویست در این باب می‌گوید: «تفکر باختین تأملی است در چگونگی شناخت. تأملی که دقیقاً بر گفت‌وشنود است؛ زیرا برخلاف همه تئوری‌های شناخت جایگاه دانشی را که فرض می‌کند، هیچگاه واحد نیست» (Holquist, 1994, p. 17). باختین از آغاز کار خویش به نوع معرفت‌شناسی رایج در سرتاسر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم معترض بود؛ زیرا معتقد بود زمانی یک تئوری دانش به یک مکتب معرفت‌شناسی تبدیل می‌شود که خودآگاهی بی‌نظیر و واحدی را فرض کند و سرچشمه هر قطعی‌نگری خود آن تئوری است که نمی‌تواند آگاهی را خارج از خود متصور شود. در منطق مکالمه یا گفت‌وشنودی قابلیت داشتن آگاهی بر اساس «دیگر بودگی» است؛ البته این آگاهی یک آگاهی متحد و واحد و قائم به خویش نیست؛ بلکه آگاهی بر اساس دیگر بودگی است. به عبارت دیگر، در منطق مکالمه آگاهی دیگر بودگی وجود دارد. منطق مکالمه یا گفت‌وشنودی رابطه متمایزی است بین یک مرکز و هر آنچه که در آن مرکز نیست؛ اما باید دقت داشت که مفهوم مرکز در منطق شنودی چیزی مطلق نیست، بلکه کاملاً نسبی است به این اعتبار از این نظر هم، این رهیافت از گزند «کلام «محوری» و «توهم حضور» می‌گریزد (Holquist, 1994, p. 18) به نقل از غلامحسین زاده و غلام‌پور، ۱۳۸۷، ص. ۷۲-۹۳.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های زیر در باب نظریه باختین به انجام رسیده است:

۱. گاردینر (۱۳۸۱) در مقاله خود با عنوان «تخیل معمولی باختین» که یوسف ابازری آن را ترجمه کرده است، به بررسی مفهوم محوری «امر معمولی» در اندیشه میخائیل باختین می‌پردازد. نویسنده استدلال می‌کند که هسته تفکر باختین، توجه به زندگی روزمره و تجربیات بلاواسطه انسانی به‌عنوان منبع اصلی شکل‌گیری ارزش‌ها و معناها است. مقاله این ایده را از خلال

سه مرحله فکری باختین، نوشته‌های پدیدارشناسانه اولیه، چرخش زبانی و نظریه کارناوال پیگیری می‌کند. نویسنده به این نتیجه می‌رسد که از منظر باختین، عقلانیت انتزاعی و نظام‌های نظری صرف، با نادیده گرفتن «امر معمولی» موجب بیگانگی انسان از زندگی واقعی و انضمامی می‌شوند. در مقابل، «تخیل معمولی» باختین با تکیه بر مفاهیمی چون گفتگو، چندصدایی و کارناوال، درکی غنی و انتقادی از پیچیدگی‌های زندگی اجتماعی و تقابل نیروهای متمرکزکننده و مرکزگرایز را ممکن می‌سازد. این مقاله باختین را نه یک نظریه پرداز ضد نظریه، که متفکری می‌داند که نظریه را در خدمت فهم و تقویت زندگی روزمره و اخلاق پاسخگویی در برابر «دیگری» قرار می‌دهد.

۲. سودا کلیسکان (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «اخلاق و زیبایی‌شناسی در آثار باختین» با رویکردی تاریخی، آثار باختین را در سه دسته اصلی طبقه‌بندی می‌کند: نوشته‌های فلسفی، نظریه گفت‌وگو و نظریه فرهنگی، مقاله نشان می‌دهد که دغدغه‌های اخلاقی و زیبایی‌شناختی باختین از ابتدا در هم تنیده بوده و در آثاری مانند «هنر و پاسخ‌دهندگی» و «به سوی فلسفه عمل» به اوج خود رسیده است. باختین با نقد «اصالت نظریه» و تأکید بر منحصر به فرد بودن هر فرد و هر عمل، بر مسئولیت اخلاقی انسان در قبال دیگری و نقش دیالوگ در شکل‌دهی به هستی انسانی پای می‌فشارد. کلیسکان به این نتیجه رسیده است که باختین با تلفیق اخلاق و زیبایی‌شناسی به دنبال بنیان‌گذاری یک «زیبایی‌شناسی اخلاقی» یا «اخلاق زیبایی‌شناختی» بوده است. از نگاه او، رابطه «خود» و «دیگری» نه تنها پایه اخلاق، اساس درک زیبایی‌شناختی نیز هست و رسیدن به حقیقت تنها از مسیر گفت‌وگو و پذیرش مسئولیت در قبال دیگری ممکن می‌شود.

۳. عیسی امن‌خانی (۱۳۹۱) در مقاله خود با عنوان «تب تند باختین» به بررسی و نقد دو مقاله دیگر می‌پردازد که با الهام از نظریات میخائیل باختین، به تحلیل متون ادبی فارسی پرداخته‌اند. نویسنده استدلال می‌کند که این مقالات با ساده‌سازی نظریه باختین و نادیده گرفتن بخش‌هایی از متون، به برداشت‌های نادرستی دست یافته‌اند. مقاله نخست، «گفت‌وگومندی و چندصدایی در شعر حافظ»، با این استدلال نقد می‌شود که وجود طنز و انتقاد اجتماعی در دیوان حافظ به تنهایی دلیلی بر چندصدایی نیست و نویسنده آن، مفاهیم کلیدی نظریه باختین مانند «برابری صداها» و «ریشه‌های کارناوالی» را به درستی در نظر نگرفته است. مقاله دوم، «چندصدایی در رمان زنان ایران»، نیز به دلیل نسبت دادن خودکار چندصدایی به آثار نویسندگان زن، بدون توجه به شرایط لازم برای تحقق چندصدایی از دیدگاه باختین، نقد می‌شود. نتیجه کلی مقاله این است که استفاده از نظریه‌های ادبی مانند نظریه باختین، بدون در نظرگیری دقیق همه ابعاد نظریه و ویژگی‌های متون کهن و معاصر فارسی، می‌تواند به برداشت‌های سطحی و نادرست منجر شود.

۴. حسین پاینده (۱۴۰۲) در مقاله خود با عنوان «ظرفیت‌ها و محدودیت‌های نظریه باختین در نقد ادبی» به بررسی کاربرد نظریه میخائیل باختین در تحلیل متون ادبی، به ویژه رمان، می‌پردازد. مقاله با تمرکز بر سه مفهوم کلیدی «چندصدایی»، «کارناوال» و «ناهمگونی زبانی»، تقابل ماهوی زبان شعر (تک‌صدا) و رمان (چندصدا) را تحلیل می‌کند و با ارائه نمونه‌هایی از ادبیات فارسی شامل شاهنامه فردوسی، غزلی از اخوان ثالث و رمان شازده احتجاب گلشیری، ظرفیت‌های این نظریه را در خوانش متون نشان می‌دهد. نتیجه اصلی مقاله تأیید کارآمدی رویکرد باختین در تحلیل رمان به عنوان ژانری چندصدا و بازتابنده لایه‌های اجتماعی است؛ اما در عین حال، به دو محدودیت مهم آن اشاره می‌کند: نخست، تمرکز عمده این نظریه بر رمان و عدم کاربرد گسترده آن در ژانرهای دیگر مانند شعر یا نمایشنامه؛ و دوم، غفلت از ابعاد روان‌شناختی شخصیت‌ها به نفع تحلیل گفتمان و صداها. مقاله در پایان پیشنهاد می‌دهد که نظریه باختین می‌تواند با گسترش به حوزه داستان کوتاه پسامدرن و سینما روزآمد شود.

حقیقت و مکالمه

نخستین رهیافت را به سوی نظریهٔ باختین در این گفتار او می‌توان جست‌وجو کرد: «معنا در مکالمه ایجاد می‌شود»، یعنی زمانی ما با مکالمه روبه‌رو هستیم که حقیقت را از گفت‌وگوی میان افراد متوجه شویم، به عبارتی باختین معتقد است که هدف از مکالمه رسیدن به حقیقت و معنا است. از سویی باختین خود از کلام محوری می‌گریزد؛ اما در واقعیت، مکالمه هرگز کامل نمی‌شود. از آنجا که حقیقت همیشه امری نسبی است، از سویی دیگر ذات مکالمه نیز مبتنی بر تأویل است. در علم معانی و بلاغت بحثی با عنوان اغراض ثانویه مطرح است که در بدترین حالت ممکن هر دیالوگ خود مبتنی بر یک ژرف‌ساخت است که ممکن است هیچ یک از واژگان به تنهایی آن غرض ثانویه را نرسانند، بلکه مجموعهٔ کلمات در محور همنشینی منجر به ایجاد آن غرض ثانویه شود؛ ضمن آنکه هر دیالوگ در ارتباط با دیالوگ‌های دیگر نیز دچار تغییر یافتگی معنا می‌شود؛ زیرا هر آنچه بر متن افزوده شود، بر معنا نیز تأثیر خواهد گذاشت. هر دیالوگ در بافتاری قرار می‌گیرد که معنای خود را با توجه به آن به دست می‌آورد، جدای آنکه آن دیالوگ به شکل مستقل نیز معنامند است.

اگر ذات مکالمه بر تأویل استوار است و حقیقت، نسبی است، پس مکالمه نمی‌تواند به یک «معنای نهایی» یا «حقیقت قطعی» بینجامد؛ بنابراین، ادعای باختین دربارهٔ شکل‌گیری معنا در مکالمه، همواره با یک وضعیت تعلیق و ناتمامی روبه‌روست. این ایده از چند منظر تقویت می‌شود:

پارادوکس مرکززدایی و جست‌وجوی معنا: باختین با گریز از «کلام محوری»، در پی مرکززدایی از یک آگاهی مسلط و قطعی است؛ اما همین امر، به‌طور متناقض‌نمایی، امکان دستیابی به یک حقیقت یا معنای نهایی را سلب می‌کند. اگر هیچ صدایی بر صداهای دیگر برتری ندارد، معنا همواره در حال شدن و بازتعریف در تقابل آگاهی‌ها است و هیچ‌گاه به پایان نمی‌رسد. این همان «ناتمامی» ذاتی زندگی و مکالمه است که باختین خود به آن معترف است؛ اما پیامدهای آن را برای ادعای شکل‌گیری «معنا» به‌طور کامل پیگیری نمی‌کند.

ابهام در معیار «حقیقت» در دیالوگ: پرسش کلیدی اینجا است که اگر معنا در مکالمه ساخته می‌شود، معیار ارزیابی صحت یا حقیقت‌نمایی آن معنا چیست. آیا هر مکالمه‌ای به یک اندازه در ساختن حقیقت مشارکت دارد. نظریهٔ باختین ابزاری روشن برای تمایز نهادن بین «معنا»ی ساخته‌شده در دیالوگ و «حقیقت» عینی ارائه نمی‌دهد. این همان نکته‌ای است که با عنوان «غرض ثانویه» و «ژرف‌ساخت» پیش از این مطرح شد. هر دیالوگ می‌تواند لایه‌های پنهان و اهدافی داشته باشد که خود را در قالب معنا نشان می‌دهند؛ اما در واقعیت، بخشی از یک بازی زبانی برای اعمال قدرت یا فریب هستند.

بینامتنیت و بی‌ثباتی معنا: همان‌طور که اشاره شد هر آنچه بر متن افزوده شود، بر معنا نیز تأثیر خواهد گذاشت. این ایده، همان مفهوم «بینامتنیت» است که باختین و به‌ویژه ژولیا کریستوا بر آن تأکید داشتند. اگر هر متن، پاسخی به متون پیشین و پرسشی برای متون پسین باشد، آنگاه معنای آن در شبکهٔ بی‌پایانی از ارجاعات، به‌طور مداوم «تغییر می‌یابد» و هرگز تثبیت نمی‌شود. این بینامتنیت، بر ناتمامی ذاتی هر مکالمه مهر تأیید می‌زند.

ابهام در تعریف «مکالمه» و عدم تمایز دقیق بین انواع گفت‌وگو

ابهام مفهومی در هستهٔ نظری «منطق مکالمه»، نخستین و بنیادی‌ترین چالشی است که منتقدان به آن اشاره دارند. باختین هرگز تعریف روشن، سیستماتیک و عملی‌ای از «مکالمه» ارائه نمی‌دهد و این مفهوم را در سطوح مختلفی از تبادلات کلامی روزمره تا تقابل صداهای مستقل در رمان و حتی یک اصل فلسفی هستی‌شناسانه برای شکل‌گیری معنا و خودآگاهی به کار می‌برد. این

امتزاج سطوح، منجر به یک ابهام روش‌شناختی می‌شود که تفسیر و تطبیق نظریه او را با دشواری مواجه می‌سازد. مکالمه در کاربرد روزمره‌اش به معنی تبادل کلامی میان دو فرد یا افراد است؛ اما از نظر باختین تأثیراتی که الفاظ مختلف بر هم می‌گذارند، واقعیت زبان را می‌سازند. در اینجا، تعریف ساده «روزمره» بلافاصله به یک تعریف پیچیده «فلسفی - زبان‌شناختی» ارتقا می‌یابد و این پرسش اساسی را ایجاد می‌کند که آیا همه «تأثیرات الفاظ بر یکدیگر» را می‌توان مصداق «مکالمه» به معنای باختینی دانست. چنین تعریف گسترده و غیرقابل اندازه‌گیری، نظریه را به یک بینش اثبات‌ناپذیر تبدیل می‌کند. این ابهام به‌ویژه در کاربرد ادبی نظریه، یعنی «چندصدایی»، مشکل‌ساز می‌شود. باختین داستایفسکی را به‌عنوان اوج رمان چندصدایی می‌ستاید و توصیف می‌کند که «کثرت صداها، آگاهی‌های جداگانه، چند آوایی اصیل و صداها کاملاً معتبر، مشخصه اصلی رمان‌های داستایفسکی است»؛ با این حال، او هرگز معیار عینی و دقیقی برای تشخیص یک «صدا»ی مستقل یا سنجش «درجه چندصدایی» یک متن ارائه نمی‌دهد. عبارت «صداها کاملاً معتبر» خود بسیار مبهم است؛ معیار اعتبار چیست و آیا هیچ اثری می‌تواند کاملاً عاری از کنترل و طراحی یک مؤلف باشد. نظریه باختین بیشتر یک «فلسفه ادبیات» یا یک «جهان‌بینی» غنی باقی می‌ماند تا یک «روش نقد ادبی» دقیق و سیستماتیک. این ویژگی، اگرچه از غنای لندیشگی نظریه حکایت دارد، قابلیت کاربست استوار و عینی آن را در مواجهه با متون متنوع، به‌ویژه متون غیررمان و غیرغربی، با چالش مواجه می‌سازد.

غفلت از نقش قدرت و نابرابری در گفتمان

نقد دیگر عمدتاً معطوف به این است که باختین با وجود توصیف غنی چندصدایی، هیچ تبیین سیستماتیکی از نقش نهادهای قدرت در شکل‌گیری، محدودسازی و جهت‌دهی به همین مکالمه‌ها ارائه نمی‌دهد. در فضای ایدئال باختین، صداها در شرایطی برابر به گفت‌وگو می‌پردازند؛ اما در واقعیت اجتماعی، همیشه روابط قدرت نابرابر (چه در سطح دولت، چه نهادهای اجتماعی و چه روابط بین افراد) وجود دارد که بر پویایی مکالمه تأثیر می‌گذارد و حتی می‌تواند آن را به کلی خنثی یا مصادره کند. این نقد عمدتاً از منظر اندیشمندانی مانند میشل فوکو مطرح می‌شود که گفتمان را نه به‌عنوان فضایی آزاد، به‌عنوان عرصه‌ای برای اعمال قدرت می‌دانند. این نگاه نقادانه، بر نظریه باختین پرتو می‌اندازد: آیا همه صداها به یک اندازه امکان بروز و تأثیرگذاری دارند؛ درحالی‌که مکانیسم‌های سانسور، انحصار رسانه‌ها، و نابرابری در دسترسی به عرصه‌های بیان عملاً می‌توانند برخی صداها را حذف یا حاشیه‌نشین کنند و به اصطلاح، «مکالمه» را به یک «تک‌گویی پنهان» تبدیل کنند. درواقع، منطق مکالمه باختین فاقد یک تئوری برای مقاومت در برابر قدرت است و به همین دلیل، در مواجهه با ساختارهای سرکوبگر ممکن است بیش از حد آرمان‌گرا به نظر برسد. وقتی باختین از چندآوایی اصیل سخن می‌گوید، معیار این اعتبار چیست و چه کسی آن را تعیین می‌کند. آیا این «اعتبار» در گرو پذیرش توسط نهادهای مسلط نیست. این در حالی است که «اعتبار» یک گفتمان همواره خنثی نیست و می‌تواند محصول روابط قدرت باشد. همچنین، تأکید باختین بر اینکه معنا را فقط در مناسبت میان افراد می‌توان ساخت، بدون در نظر گرفتن اینکه این «مناسبت» می‌تواند یک رابطه سلطه‌گرانه باشد، ناقص به نظر می‌رسد. در چنین شرایطی، «معنا» ممکن است نه در فضایی دیالوگی، بلکه تحت اجبار و به نفع طرف قوی‌تر ساخته شود؛ حتی توصیف نظریه باختین با این عبارات که «کلمه برای باختین به‌منزله لباسی است که از فردی به فرد دیگر دست به دست می‌شود و رایحه صاحب قبلی‌اش را هرگز از دست نمی‌دهد»، اگر با نظریه قدرت خوانش شود، این پرسش را برمی‌انگیزد که آیا این «رایحه» می‌تواند حامل ایدئولوژی مسلط و ابزاری برای بازتولید قدرت باشد. می‌توان گفت که اگرچه نظریه باختین در توصیف امکان چندصدایی متعالی است، در تبیین محدودیت‌های عینی و هادی این چندصدایی در جوامع نابرابر ناتوان می‌ماند. یک تحلیل کامل از هر پدیده گفتمانی، نیازمند تلفیق بینش عمیق باختین نسبت به دیالوگ و بینش تیزبینانه فوکو نسبت به سازوکارهای قدرت است.

کمرنگ‌شدن نقش مؤلف و مسئولیت اخلاقی اثر

در بستر نظریه منطق مکالمه و چندصدایی باختین، یکی از انتقادات بنیادین، به‌ویژه از منظر فلسفه اخلاق و نظریه ادبی، معطوف به «کمرنگ‌شدن نقش مؤلف و مسئولیت اخلاقی اثر» است. باختین با تأکید بر چندصدایی و استقلال آگاهی‌های شخصیت‌ها در رمان به‌ویژه در تحلیل آثار داستایفسکی در عمل مؤلف را از جایگاه سنتی خود به‌عنوان خالق مقتدر و ناظر بر معنا خلع می‌کند. در این الگو، مؤلف نه به‌عنوان سوژه‌ای تعیین‌کننده، به‌مثابه «سازمان‌دهنده‌ای» عمل می‌کند که فضایی برای تقابل و گفت‌وگوی صداهای مستقل فراهم می‌آورد. این دیدگاه، هرچند از منظر زیبایی‌شناختی انقلابی به شمار می‌آید، از نظر اخلاقی و فلسفی مسئله‌ساز است؛ زیرا با حذف مرجعیت مؤلف، پرسش از «مسئولیت اخلاقی» در قبال محتوا و جهت‌گیری اثر به حاشیه رانده می‌شود. در سنت فکری غرب، به‌ویژه در حوزه نقد ادبی و فلسفه هنر، مؤلف همواره به‌عنوان منبع اصلی تولید معنا و بارزترین تجلی «نیت» اثر (یا متن) در نظر گرفته شده است. این نیت مؤلف نه تنها در تفسیر متن نقش کلیدی دارد، مبنایی برای ارزیابی اخلاقی اثر (یا متن) نیز هست؛ اما در نظریه باختین، با پررنگ شدن «دیالوگ» و «چندصدایی»، مؤلف به‌عنوان سوژه خودبنیاد و مسلط بر اثر تضعیف می‌شود. در چنین فضایی، هر صدا حتی صداهای متضاد با دیدگاه مؤلف از حق حضور و اعتبار برخوردار است، بی‌آنکه الزاماً به موضع اخلاقی یا جهان‌بینی یکپارچه‌ای وابسته باشد. این امر می‌تواند به نوعی «بی‌مسئولیتی گفتمانی» بینجامد؛ زیرا متن در خلأ و در نبود یک مؤلف به‌عنوان مرجع نهایی، شکل نگرفته است و ضمن آنکه پاسخگویی اخلاقی در قبال پیام‌های اثر (یا متن) نیز پراکنده و نامشخص می‌شود. اگر همه صداها به یک اندازه معتبر باشند و هیچ دیدگاهی بر دیگری برتری اخلاقی نداشته باشد، آنگاه معیاری برای قضاوت اخلاقی درباره محتوای اثر باقی نمی‌ماند. این نکته به‌ویژه در مواجهه با آثاری که به ترویج گفتمان‌های تبعیض‌آمیز، خشونت‌طلب یا غیرانسانی می‌پردازند، بحران‌آفرین می‌شود. آیا می‌توان گفت در رمانی چندصدا، صداهای نژادپرستانه یا زن‌ستیزانه نیز صرفاً به دلیل حضور در بافتاری دیالوژیک از مشروعیت برخوردارند. اینجاست که نادیده‌گرفتن نقش مؤلف به‌عنوان «سوژه مسئول» می‌تواند به توجیه اخلاقی چنین گفتمان‌هایی بینجامد. علاوه بر این، باختین با تعمیم منطق مکالمه به تمامی سطوح زبان و زندگی اجتماعی، در عمل مرز بین «گفت‌وگوی ادبی» و «گفت‌وگوی اخلاقی» را مخدوش می‌کند؛ درحالی‌که در حوزه اخلاق، ما ناگزیر از اتخاذ موضعی هستیم و نمی‌توانیم همه صداهای را به یک میزان معتبر بدانیم. این ابهام در تعیین مرز مسئولیت، نظریه باختین را در مواجهه با پرسش‌های بنیادین اخلاقی ناتوان می‌سازد. به بیان دیگر، هرچند باختین با کشیدن مرز بین «تک‌صدایی» و «چندصدایی» به مبارزه با اقتدارگرایی گفتمانی برمی‌خیزد، در عین حال، با کمرنگ‌کردن نقش مؤلف، امکان صورت‌بندی یک «اخلاق ادبی» روشن را نیز تضعیف می‌کند.

در ادامه بررسی انتقادی نظریه منطق مکالمه باختین و در پیوند مستقیم با مسئله کمرنگ‌شدن نقش مؤلف و مسئولیت اخلاقی، می‌توان به این پرسش بنیادین پرداخت که آیا این نظریه، با تأکید افراطی بر گشودگی و سیالیت دیالوگ، «محدودیت‌های ذاتی و ساختاری زبان و خلاقیت ادبی» را به اندازه کافی در نظر گرفته است. به عبارت دیگر، باختین در ستایش از چندصدایی و بی‌نهایت بودن معنا، از این واقعیت غافل مانده است که هر متن صرف‌نظر از میزان چندآوایی آن، ناگزیر در چارچوب‌های مشخص زبانی، تاریخی، ژانری و ساختاری عمل می‌کند که خود صورت‌بندی دیالوگ را محدود و جهت‌دار می‌سازند.

از منظر زبان‌شناسی ساختاری و پساساختارگرا، زبان صرفاً یک رسانه شفاف و بی‌طرف برای مکالمه نیست؛ بلکه خود یک «ساختار» پیشینی است که مشروط به قواعد دستوری، الگوهای گفتمانی، دال‌ها و دلالت‌های از پیش تعیین شده است. این ساختار، اگرچه خود محصولی اجتماعی و تفاهمی است، در هر لحظه تاریخی، امکانات و در عین حال محدودیت‌های

مشخصی را برای بیان ایجاد می‌کند. خلاقیت ادبی، حتی در رادیکال‌ترین اشکال خود، هرگز در خلأ رخ نمی‌دهد؛ بلکه همواره نوعی «بازی در حیطه قواعد» است؛ کنشی که هم از ساختارهای موجود استفاده می‌کند و هم در برابر آنها مقاومت می‌ورزد. نظریه باختین با تمرکز بر پویایی بین‌ذهنی و «امر بیناگفتامانی»، ممکن است به این جنبه «ساختارمند» و محدودکننده زبان کمتر توجه نشان دهد. این غفلت نظری، مستقیماً به مسئله مؤلف و مسئولیت اخلاقی باز می‌گردد. اگر زبان و ژانرهای ادبی صرفاً بسترهای خنثی برای مکالمه نباشند، بلکه خود حامل بار ایدئولوژیک، تاریخی و فرهنگی باشند، آنگاه مؤلف به‌عنوان کسی که آگاهانه یا ناخودآگاه از درون این قالب‌ها می‌نویسد، نقش انکارناپذیری در انتخاب، بازتولید یا زیرورو کردن این ساختارها ایفا می‌کند؛ حتی اگر مؤلف باختینی، خود را پشت چندصدایی پنهان کند، باز هم انتخاب او برای استفاده از یک ژانر خاص، یک سبک روایی مشخص یا حتی گزینش شخصیت‌هایی که صدایشان شنیده می‌شود، یک کنش مبتنی بر مسئولیت است. این انتخاب‌ها در بستر ساختارهای موجود رخ می‌دهند و نمی‌توانند کاملاً آزاد و نامشروط باشند؛ برای مثال، یک رمان تاریخی، حتی اگر کاملاً چندصدا نوشته شود، ناگزیر است در چارچوب گفتمان‌های تاریخی مسلط زمانه خود یا در تقابل با آنها عمل کند. این چارچوب، دایره امکانات زبانی و موضوعی را برای مؤلف محدود می‌کند؛ بنابراین، ایده مکالمه باختینی که در آن همه صداها به شکلی خودمختار و خارج از این قیدوبندها با هم گفتگو می‌کنند، می‌تولند نوعی آرمان‌گرایی انتزاعی تلقی شود که پیچیدگی «میدان نیرو»های گفتامانی (به تعبیر پیر بوردیو) و وزن تاریخی ساختارهای زبانی را دست کم می‌گیرد.

عدم توجه کافی به بسترهای تاریخی - فرهنگی خاص

هرچند باختین بر ماهیت بین‌ذهنی و دیالوژیک زبان تأکید می‌ورزد، این دیالوگ در نظریه او غالباً به‌مثابه پدیده‌ای جهان‌شمول و تقریباً فارغ از شرایط عینی و تاریخی شکل‌دهنده به گفتمان‌ها تصویر می‌شود. از منظر مطالعات فرهنگی و تاریخ‌گرایی نوین، هر گفت‌وگو و هر متنی در درون یک «گفتمان مسلط» و در بستر مناسبات قدرت خاص تاریخی - فرهنگی تولید می‌شود. این بسترها نه تنها موضوعات قابل گفت‌وگو را تعیین می‌کنند، حتی ساختارهای زبانی، سبک‌های بیانی و حیطه امکانات معناسازی را نیز پیشاپیش مقید می‌سازند؛ برای نمونه، دیالوگ در یک جامعه فئودالی با سلسله‌مراتب سخن سفت و سخت، با دیالوگ در یک جامعه دموکراتیک مدرن از بنیان متفاوت است. باختین با وجود اشاره به جنبه اجتماعی زبان، هیچ نظریه نظام‌مندی برای تحلیل چگونگی تأثیر این بسترهای خاص بر پویایی دیالوگ ارائه نمی‌دهد. این کاستی به‌طور مشخص در کاربرد نظریه او در تحلیل متون متعلق به بافتارهای غیراروپایی یا دوره‌های تاریخی دوردست آشکار می‌شود. وقتی باختین رمان داستانیفلسفی را به‌عنوان الگوی آرمانی چندصدایی معرفی می‌کند، درواقع آن را براساس شرایط فرهنگی و گفتامانی روسیه قرن نوزدهم می‌سنجد؛ اما این الگو را به شکلی جهان‌شمول تعمیم می‌دهد. این در حالی است که مفهوم «صدا»ی مستقل در بسترهای فرهنگی مختلف می‌تواند معانی کاملاً متفاوتی داشته باشد. در برخی فرهنگ‌ها، «دیالوگ» ممکن است نه به معنای تقابل آزاد آگاهی‌های مستقل، به‌مثابه یک آیین ارتباطی تنظیم‌شده و مبتنی بر سلسله‌مراتب تعریف شده باشد. علاوه بر این، نظریه باختین قادر به تبیین این مسئله نیست که چگونه برخی از صداها در طول تاریخ به کلی خاموش یا حذف شده‌اند. تاریخ تنها عرصه گفت‌وگوی صداها نیست، بلکه عرصه حذف نظام‌مند برخی صداها نیز هست. یک نظریه دیالوژیک که فاقد ابزار تحلیل این حذف تاریخی باشد، در مواجهه با متونی که از دل تجربه‌های استعماری، شوک‌های تمدنی یا سکوت‌های اجباری برآمده‌اند، ناتوان خواهد بود. این مسئله مستقیماً به دو نقد پیشین نیز مرتبط می‌شود: از یک سو، «غفلت از نقش قدرت» باعث می‌شود، باختین نتواند توضیح دهد که چگونه روابط قدرت نابرابر در یک بستر تاریخی خاص، امکان بروز برخی صداها را مسدود می‌کند. از سوی دیگر، «کمرنگ‌شدن نقش مؤلف» در اینجا به شکل جدیدی ظاهر می‌شود: اگر

مؤلف ناگزیر در یک بستر تاریخی - فرهنگی خاص می‌اندیشد و می‌نویسد، آیا نمی‌توان گفت که او تا حد زیادی محصول همان بستر است و بنابراین، نمی‌تواند به کلی از محدودیت‌های گفتمانی عصر خود فراتر رود. اینجاست که مسئولیت اخلاقی مؤلف نه در گرو خلاقیت مطلق، بلکه در گرو «آگاهی انتقادی» او نسبت به همان بسترهای محدودکننده و انتخاب‌های او در مواجهه با آنها معنا می‌یابد. به نظر می‌رسد نظریه‌باختن برای تبذیل‌شدن به ابزاری کارآمد در نقد ادبی، نیازمند تلفیق با رویکردهایی است که بر تاریخ‌مندی و موقعیت‌مندی فرهنگی گفتمان‌ها تأکید می‌ورزند. تنها از این طریق است که می‌توان هم به چندصدایی اثر ادبی توجه کرد و هم آن را در چارچوب شرایط تاریخی - فرهنگی خاصی فهمید که در آن تولید و دریافت می‌شود.

مشکل تطبیق نظریه با متون غیررمان

حقیقت آن است که دستگاه مفهومی باختن از «چندصدایی» و «منطق مکالمه» گرفته تا «کارناوال» عمدتاً در کوره خوانش رمان‌های داستانیفلسفی و در تقابل با سنت تک‌صدایی رمان‌های تولستویی نضج گرفت و بالید. این خاستگاه خاص، باعث می‌شود تطبیق این نظریه بر فرم‌های ادبی دیگر مانند شعر غنایی، حماسه، یا نمایشنامه‌های کلاسیک با دشواری‌های روش‌شناختی مواجه شود. دلیل این امر را می‌توان در چند محور خلاصه کرد:

نخست، ذات روایی رمان است که فضای لازم برای ظهور «صدا»های مستقل و خودآگاه شخصیت‌ها را فراهم می‌کند. در یک شعر غنایی، به‌طور مثال، غزلیات حافظ یا سونات‌های شکسپیر ما عمدتاً با یک آگاهی واحد و یک صدای مسلط شاعرانه روبه‌رو هستیم که جهان درونی گوینده را باز می‌تاباند. به عبارتی، دیالوگ‌محور نیست و ما حقیقت را در شعر غالباً در قالب مکالمه در نمی‌یابیم؛ از این رو است که باختن نیز به‌صراحت از عدم تطبیق نظریه با متون شعری سخن می‌گوید: «از نظر باختن، شعر ذاتاً ژانری تک‌صدایی است. بنا به استدلال او، در شعر غنایی و همچنین در شعر حماسی، شاعر باید لحن یکدست و واحدی را اتخاذ کند و بنابراین، نمی‌تواند بیان غیررسمی را با بیان رسمی درهم‌آمیزد؛ زیرا تنافر این دو سطح از زبان، یکپارچگی لحن را در شعر از بین می‌برد» (پاینده، ۱۴۰۲، ص. ۴). در چنین فضایی، آیا می‌توان از «مکالمه» اصیل باختنی، یعنی تقابل آگاهی‌های برابر و خودمختار سخن گفت. به نظر می‌رسد در اینجا ما بیشتر با یک «تک‌گویی» زیباشناسانه سروکار داریم که حتی اگر به شکل مناظره یا گفت‌وگو هم درآید، در خدمت بیان دیدگاهی واحد قرار دارد.

دوم، مسئله «کارناوال» است که باختن آن را فضایی برای زیرپا گذاشتن سلسله‌مراتب و بر ساخت‌های قدرت می‌داند. این مفهوم به‌خوبی بر ژانرهایی مانند «مناظره»های شاعرانه در سنت کهن فارسی انطباق‌پذیر است؛ جایی که شاعر از زبان یک فرودست یا یک موضوع پیش‌پاافتاده سخن می‌گوید و نظم مسلط را به چالش می‌کشد؛ با این حال، حتی در این موارد نیز، این صداها اغلب نه به‌عنوان آگاهی‌های مستقل، بلکه به‌مثابه ابزارهای بلاغی در خدمت بیان نگاه کلی شاعر عمل می‌کنند. این همان «تک‌صدایی پوشیده در لباس چندصدایی» است که می‌توان به آن اشاره کرد.

سومین و اساسی‌ترین مشکل، مسئله «بینامتنیت» در متون غیرغربی است. باختن بر این باور بود که هر سخنی، پاسخی به سخنان پیشین و در انتظار پاسخ سخنان آینده است. این ایده، اگرچه در ظاهر جهان‌شمول است، وقتی به متونی از سنت ادبی ایران مانند شاهنامه فردوسی یا متون عرفانی می‌رسیم، نیاز به بازخوانی دارد. در این متون، «مکالمه» تنها با متون مکتوب دیگر نیست؛ بلکه با سنتی شفاهی، با باورهای اساطیری، و با لایه‌ای از مفاهیم دینی و عرفانی درگیر است که شاید در شبکهٔ ارجاعات بینامتنی نظریهٔ باختن به‌راحتی نگنجد؛ بنابراین، تطبیق صرف و مستقیم این نظریه بدون در نظر گرفتن «بافت» خاص فرهنگی - تاریخی این متون، می‌تواند به تحریف و ساده‌انگاری بینجامد.

نظریه باختین، اگرچه ابزار تحلیلی قدرتمندی برای گشودن لایه‌های پنهان رمان و به‌طور کلی نثر فراهم می‌کند، به دام «مرکزیت‌بخشیدن به رمان» به‌عنوان والاترین فرم ادبی می‌افتد. استفاده از این نظریه برای متون غیررمان، نه تنها نیازمند احتیاط روش‌شناختی بسیار است، مستلزم «بازخوانی انتقادی» و «بومی‌سازی» مفاهیم کلیدی آن در بستر جدید است تا بتواند به جای تحمیل خوانش، به کشف معنا بینجامد.

چالش «دیگری» به مثابه شرط هویت بخش: خطر نسبی‌گرایی مطلق

در کانون منطق مکالمه، این اصل قرار دارد که خود تنها در مواجهه با دیگری و از رهگذر همین مواجهه است که می‌تواند به هویت و خودآگاهی دست یابد. همان‌گونه که اشاره شد، ما خود را از چشم دیگران می‌شناسیم، بازتاب زندگی خویش را در آگاهی افراد دیگر درمی‌یابیم. این بینش انقلابی، پایه‌های یک سوژه منفرد و خودبسنده را متلاشی می‌سازد؛ با این حال، این همان نقطه‌ای است که خطر نسبی‌گرایی افراطی از آن سر برمی‌آورد. اگر هویت خود کاملاً وابسته به بازتاب دیگری است، و اگر این دیگری خود متکثر، سیال و نامتعیین است، آنگاه بر چه مبنای استواری می‌توان به تعریف یا ارزیابی یک هویت، یک حقیقت یا یک موضع اخلاقی پرداخت. به بیان دیگر، اگر تمامی معناها در گرو زمینه ارتباطی و گفت‌وگویی لحظه‌ای باشند، آیا در نهایت با دریایی از تفسیرهای هم‌ارزش و فاقد معیاری فراتر از مکالمه روبرو نیستیم که هیچ‌یک را نمی‌توان بر دیگری برتری داد. این همان شکافی است که نظریه باختین قادر به پُر کردن آن نیست؛ زیرا منطق مکالمه، فرآیند شکل‌گیری معنا را توصیف می‌کند؛ اما معیاری فرادستی برای سنجش اعتبار آن معناها ارائه نمی‌دهد. این مسئله را می‌توان از منظری هایدگری نیز پی‌گیری کرد. اگر بودن (در) جهان، همواره بودن (با) دیگران است، پرسش از اصالت سوژه در این میان چگونه پاسخ می‌یابد. آیا فرد در این میدان نیروهای گفتمانی متقابل، از هرگونه عاملیت و توانایی برای اتخاذ موضعی اصیل تهی می‌شود و صرفاً به عرصه‌ای برای تقاطع گفتارها تبدیل می‌شود. اینجاست که خطر نیستی‌گرایی پست‌مدرن در افق پدیدار می‌شود؛ جایی که هیچ حقیقت متعالی یا بنیاد استواری برای اتکا وجود ندارد و همه‌چیز به بازی بی‌پایان دال‌ها و تفاسیر تقلیل می‌یابد.

می‌توان گفت که درحالی‌که باختین شرط امکان هویت را به درستی در دیگری می‌یابد، از تبیین شرط امتناع نسبی‌گرایی مطلق در این پارادایم ناتوان می‌ماند. این نقد، نظریه او را در موقعیتی پارادوکسیکال قرار می‌دهد، از سویی، با نفی هرگونه حقیقت مطلق و فراترین، دروازه را به روی نسبی‌گرایی می‌گشاید و از سوی دیگر، خود در عمل بر اعتبار و برابری صداها به‌عنوان نوعی ارزش کمابیش جهان‌شمول پای می‌فشارد، ارزشی که در چهارچوب خود نظریه‌اش فاقد توجیه متافیزیکی استوار است. این تنش حل‌نشده، یکی از نقاط ضعف اصلی فلسفی در دستگاه فکری باختین به شمار می‌آید.

تقلیل‌گرایی در تفسیر پدیده‌های پیچیده انسانی

محوریت‌یافتن «منطق مکالمه» در نظریه باختین، با همه غنای تحلیلی که برای خوانش متون ادبی فراهم می‌آورد، می‌تواند به نوعی تقلیل‌گرایی در تفسیر پدیده‌های پیچیده انسانی بینجامد. این تقلیل‌گرایی از آنجا ناشی می‌شود که باختین می‌کوشد تقریباً تمامی وجوه حیات اجتماعی، روانشناختی و حتی هستی‌شناختی انسان را ذیل الگوی کلان «دیالوگ» و «چندصدایی» توضیح دهد. در این الگو، انسان پیش و بیش از هر چیز، «حیوان دیالوگ‌گر» تعریف می‌شود که هویت، آگاهی و معنا را صرفاً در رابطه با «دیگری» و از مجرای مکالمه می‌سازد. اگرچه این بینش دستاوردی بزرگ در نقد فلسفه خودبنیاد سوژه مدرن محسوب می‌شود، تبیین همه‌سویه پیچیدگی‌های تجربه انسانی را ممکن نمی‌سازد.

از سوی دیگر، تمرکز افراطی بر بعد زبانی و گفتمانی کنش انسانی، موجب غفلت از ابعاد مادی، اقتصادی و نهادی شکل‌دهنده به زندگی اجتماعی می‌شود. اگرچه باختین زبان را پدیده‌ای ایدئولوژیک و اجتماعی می‌داند، تحلیل او از نحوه تأثیرگذاری نهادهای مادی مانند دولت، بازار یا ساختارهای طبقاتی بر صورت‌بندی دیالوگ‌ها، به اندازه نظریه‌پردازانی مانند پیر بوردیو یا فریدریش جیمسون نظام‌مند و عینی نیست؛ در نتیجه، نظریه او در مواجهه با پرسش‌هایی از این دست ناتوان می‌ماند که چگونه ممکن است مکالمه ایدئال مدنظر او تحت تأثیر عوامل مادی مانند فقر، نابرابری در دسترسی به آموزش، یا کنترل رسانه‌ها تحریف یا مسدود شود. این تقلیل‌گرایی در تحلیل پدیده‌های پیچیده، خود را در کاربرد ادبی نظریه نیز نشان می‌دهد. وقتی هر اثر ادبی عمدتاً از منظر «چندصدایی» یا «تکصدایی» ارزیابی شود، ممکن است ابعاد دیگر اثر مانند زیباییشناسی فرم، بازی‌های زبانی منحصربه‌فرد، یا تجربه زیسته خاصی که اثر باز می‌نماید، نادیده گرفته شود. آیا می‌توان همه غنای رمان «در جستجوی زمان از دست رفته» پروست را صرفاً با معیار چندصدایی سنجید. یا آیا تحلیل «بوف کور» صادق هدایت را می‌توان تنها به بررسی دیالوگ‌های درونی آن تقلیل داد. درواقع رویکرد باختینی، با معیار قرار دادن یک الگوی واحد تفسیری، در معرض خطر ساده‌سازی پیچیدگی‌های هنر و ادبیات قرار دارد. به نظر می‌رسد که برای درک تمام عیار پدیده‌های انسانی، می‌باید بین بینش عمیق باختین درباره ماهیت دیالوژیک آگاهی و بینش‌های مکمل دیگر مانند توجه روانکاوی به ناخودآگاه، تأکید پدیدارشناسی بر تجربه زیسته یا تحلیل مارکسیستی از تعیین‌کنندگی‌های مادی تلفیق ایجاد کرد. تنها از این طریق است که می‌توان از تقلیل پیچیدگی‌های چندبعدی انسان به یک الگوی تفسیری واحد اجتناب ورزید.

نتیجه

نظریه منطقی مکالمه با مرکزیت‌بخشیدن به «مکالمه» به مثابه بنیاد سخن و شکل‌گیری معنا، درکی پویا و سیال از فرآیند تولید معنا ارائه کرد که در تقابل با الگوهای تک‌گویی و اقتدارگرایانه گفتمانی قرار می‌گیرد؛ با این حال، واکاوی انتقادی این دستگاه فکری، مجموعه پیچیده‌ای از کاستی‌ها، تنش‌های درونی و محدودیت‌های روش‌شناختی را آشکار می‌سازد که کاربست جهان‌شمول و بی‌چون‌وچرای آن را با چالش مواجه می‌کند. یکی از بنیادی‌ترین چالش‌ها، ابهام مفهومی در خود تعریف «مکالمه» است. باختین هرگز تعریفی روشن، سیستماتیک و عملیاتی از این مفهوم محوری ارائه نمی‌دهد و آن را هم‌زمان در سطوحی از تبادلات کلامی روزمره تا یک اصل فلسفی هستی‌شناسانه به کار می‌برد. این ابهام، به‌ویژه در مفهوم کلیدی «چندصدایی»، به فقدان معیارهای عینی برای تشخیص و سنجش «صدا»های مستقل و «اعتبار» آنان می‌انجامد؛ در نتیجه، نظریه او بیشتر به یک بینش فلسفی غنی شبیه است تا یک روش نقد ادبی دقیق و قابل اتکا. این مشکل زمانی حادتر می‌شود که نظریه در مواجهه با متونی غیر از رمان، به‌ویژه شعر غنایی، قرار می‌گیرد. ذات روایی رمان، بستر مناسبی برای تجلی چندصدایی به شمار می‌رود؛ درحالی‌که بسیاری از ژانرهای دیگر، مانند شعر، در تحلیل نهایی حول محور یک آگاهی و صدای مسلط سازمان می‌یابند و تطبیق الگوی باختین بر آنها بدون احتیاط روش‌شناختی، به تحریف و ساده‌انگاری می‌انجامد.

از منظر اجتماعی - سیاسی، بزرگ‌ترین نقص نظریه باختین، غفلت آن از تحلیل نظام‌مند نقش روابط قدرت در عرصه گفتمان است. در فضای ایدئال و تا حدی آرمان‌گرایانه او، صداها در شرایطی برابر به دیالوگ می‌پردازند؛ حال آنکه در واقعیت، مکانیسم‌های سانسور، انحصار رسانه‌ها و نابرابری‌های اجتماعی - اقتصادی، عملاً برخی صداها را حذف یا حاشیه‌نشین می‌کنند و گفتمان را به عرصه‌ای برای اعمال قدرت و بازتولید سلطه تبدیل می‌سازند. این نقد که عمدتاً از منظر اندیشمندانی مانند میشل فوکو مطرح می‌شود، نشان می‌دهد نظریه باختین فاقد یک تئوری برای مقاومت در برابر قدرت است و نمی‌تواند توضیح دهد که چگونه ساختارهای نهادی و مادی، پویایی دیالوگ را محدود یا مصادره می‌کنند.

این غفلت از قدرت، مستقیماً به نقد دیگری مربوط می‌شود، کمرنگ‌شدن عامدانه نقش مؤلف و مسئولیت اخلاقی اثر. با خلع مؤلف از جایگاه سنتی خود به عنوان خالق مقتدر و ناظر بر معنا، و تقلیل او به «سازمان‌دهنده‌ای» برای صداها، مستقل، پرسش از نیت مؤلف و مسئولیت اخلاقی او در قبال پیام‌های اثر به حاشیه رانده می‌شود. این امر می‌تواند در مواجهه با آثاری که گفتمان‌های تبعیض‌آمیز یا خشونت‌طلب را بازتولید می‌کنند، بحران‌آفرین شود؛ زیرا در غیاب یک مرجع اخلاقی مشخص، همه صداها - صرف‌نظر از محتوایشان - به دلیل حضور در بستری دیالوژیک، ظاهری از مشروعیت می‌یابند. محدودیت دیگر، جهان‌شمول پنداشتن این الگو بدون توجه کافی به بسترهای تاریخی - فرهنگی خاص است. دیالوگ در یک جامعه فئودالی با سلسله‌مراتب سخن سفت و سخت، با دیالوگ در یک جامعه دموکراتیک مدرن از اساس متفاوت است. نظریه باختین، که عمده‌تأ بر اساس شرایط فرهنگی روسیه قرن نوزدهم شکل گرفته، فاقد ابزارهای تحلیلی لازم برای توضیح چگونگی تأثیر این بسترهای خاص بر صورت‌بندی گفتمان‌ها است. این کاستی، تطبیق آن را با متون متعلق به سنت‌های ادبی غیرغربی یا دوره‌های تاریخی دوردست، با دشواری روبه‌رو می‌سازد؛ زیرا مفهوم «صدا»ی مستقل می‌تواند در فرهنگ‌های مختلف معانی کاملاً متفاوتی داشته باشد.

در سطحی فلسفی، نظریه با یک پارادوکس بنیادین دست به گریبان است، از یک سو، با نفی هرگونه حقیقت مطلق و تأکید بر سیالیت و ناتمامی ذاتی معنا دروازه را به روی نسبی‌گرایی مطلق می‌گشاید. اگر هویت و حقیقت همواره محصول بازتاب در «دیگری»ی متکثر و نامتعین است، آنگاه معیار استواری برای ارزیابی و قضاوت اخلاقی باقی نمی‌ماند. از سوی دیگر، خود باختین به ارزش برابری صداها به عنوان یک اصل پایبند است؛ ارزشی که در چهارچوب نظریه خود او فاقد توجیه متافیزیکی استوار است. این تنش حل‌نشده، نظریه را در معرض خطر تقلیل پدیده‌های پیچیده انسانی به یک الگوی تک‌بعدی، یعنی دیالوگ قرار می‌دهد و از تبیین ابعاد مادی، اقتصادی و نهادی شکل‌دهنده به زندگی اجتماعی باز می‌ماند.

می‌توان گفت باوجود غنای انقلابی و بینش‌های ژرفی که نظریه منطق مکالمه باختین ارائه می‌کند، این نظریه به‌تنهایی چارچوبی کامل و کافی برای نقد ادبی و تحلیل گفتمان به شمار نمی‌رود. قدرت تحلیلی واقعی آن هنگامی شکوفا می‌شود که با رویکردهای دیگر مانند نظریه قدرت فوکو، تاریخ‌گرایی نوین، مطالعات پس‌استعماری و تحلیل‌های روان‌کاوانه یا جامعه‌شناختی تلفیق شود. تنها از رهگذر چنین تلفیقی است که می‌توان هم به پویایی دیالوگ و چندصدایی توجه کرد و هم پیچیدگی‌های عینی، مادی، تاریخی و اخلاقی تولید و دریافت معنا را در جهان واقعی به شکلی جامع‌تر و نقادانه‌تر توضیح داد.

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۷۵). *ساختار و تأویل متن، نشانه‌شناسی و ساختارگرایی* (ج. ۱، چاپ سوم). نشر مرکز.
- امن‌خانی، عیسی (۱۳۹۱). تب تند باختین. *نقد ادبی*، ۵ (۱۹)، ۱۹۱-۱۹۷.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/996164>
- بوبر، مارتین (۱۳۸۰). *من و تو* (ابوتراب سهراب و الهام عطاری، مترجمان). هرمس.
- پاینده، حسین (۱۴۰۲). ظرفیت‌ها و محدودیت‌های نظریه باختین در نقد ادبی. *پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت*، ۱۲ (۳)، ۱-۱۹.
- <https://doi.org/10.22059/jlcr.2023.361223.1944>
- تودوروف، تزوتان (۱۳۷۷). *منطق گفت‌وگویی میخائیل باختین* (داریوش کریمی، مترجم). نشر مرکز.
- کلیسکان، سودا (۱۳۸۷). اخلاق و زیبایی‌شناسی در آثار باختین (مهدی مفیدی، مترجم). *آینه خیال*، ۸ (۸)، ۶۳-۶۲.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/361043>

- گاردینر، مایکل (۱۳۸۱). تحلیل معمولی باختین (یوسف اباذری، مترجم). فصلنامه ارغنون، (۲۰)، ۳۳-۶۶.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/6976>
- مکاریک، ایرناریما (۱۳۸۴). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر (مهران مهاجر و محمد نبوی، مترجمان). نشر آگه.
- غلامحسین زاده، غریب رضا، و غلامپور، نگار (۱۳۸۷). میخائیل باختین: زندگی، اندیشه‌ها و مفاهیم بنیادین. نشر روزگار.
- مقدادی، بهرام (۱۳۷۸). فرهنگ اصطلاحات ادبی از افلاطون تا عصر حاضر. انتشارات فکر روز.

References

- Ahmadi, B. (1996). *The structure and interpretation of text: Semiotics and structuralism* (Vol. 1, 3rd ed.). Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Amn Khani, I. (2012). Bakhtin's high fever. *Literary Criticism*, 5(19), 191-197.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/996164> [In Persian]
- Buber, M. (2001). *I and Thou* (A. Sohrab & E. Attari, Trans.). Hermes. [In Persian]
- Caliskan, S. (2008). *Ethics and aesthetics in Bakhtin's works* (M. Mofidi, Trans.). *Ayene-ye Khial*, (8), 62-63. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/361043> [In Persian]
- Gardiner, M. (2002). *Bakhtin's ordinary imagination* (Y. Abazari, Trans.). *Arghanoon Quarterly*, (20), 33-66. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/6976> [In Persian]
- Gholamhosseinzadeh, Gh. R., & Gholampour, N. (2008). *Mikhail Bakhtin: Life, ideas, and fundamental concepts*. Rozegar Publishing. [In Persian]
- Hawthorn, J. (1992). *A Concise Glossary of Contemporary Literary Theory* (Edward Arnold ed.).
- Holquist, M. (1994). *Dialogism: Bakhtin and his world*. Routledge.
- Makaryk, I. R. (2005). *Encyclopedia of contemporary literary theory* (M. Mohajer & M. Nabavi, Trans.). Agah. [In Persian]
- Meghaddadi, B. (1999). *Dictionary of literary terms from Plato to the present*. Fekr-e Rooz Publishing. [In Persian]
- Payandeh, H. (2023). Capabilities and limitations of Bakhtin's theory in literary criticism. *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, 12(3), 1-19. <https://doi.org/10.22059/jlcr.2023.361223.1944> [In Persian]
- Todorov, T. (1998). *Mikhail Bakhtin: The dialogical principle* (D. Karimi, Trans.). Nashr-e Markaz. [In Persian]